

ISSN 1301-1197

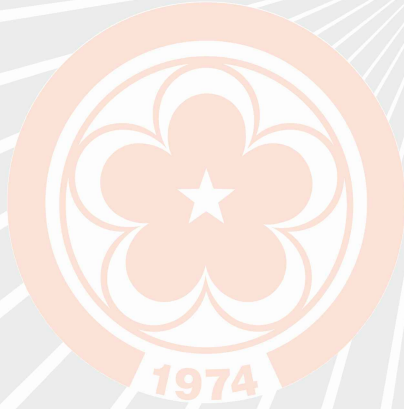

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

CÜİFD
XIX/1
2015

جامعة الجمهورية
مجلة كلية الإلهيات
سيواس / تركيا
XIX/1 - 2015

Cumhuriyet University
Journal of Faculty of Theology
(CUJFT)

XIX/1 - 2015

**CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

CÜİFD, XIX/I • Haziran 2015 (2015/I)

Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology (CUJFT)

جامعة الجمهورية مجلة كلية الإلهيات

ISSN 1301 – 1197

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (CÜİFD)
Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology (CUJFT)

جامعة الجمهورية مجلة كلية الإلهيات

Sayı: XIX/I (Haziran 2015) ISSN: 1301-1197

Sahibi/ Owner

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi adına
Prof. Dr. Sabri ERTURHAN (Dekan)

Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Doç. Dr. Sami ŞAHİN

Editör / Editor in Chief

Doç. Dr. Ömer ASLAN

Editör Yardımcıları / Associate Editor

Yrd. Doç. Dr. Abdullah DEMİR - Yrd. Doç. Dr. Sema YILMAZ - Yrd. Doç. Dr. Yusuf YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ünal KILIÇ, Prof. Dr. Cemal AĞIRMAN, Doç. Dr. Sami ŞAHİN, Doç. Dr. Ömer ASLAN,
Doç. Dr. Nuri ADIGÜZEL, Yrd. Doç. Dr. Abdullah DEMİR, Yrd. Doç. Dr. Yusuf YILDIRIM,
Yrd. Doç. Dr. Sema YILMAZ

Danışma ve Hakem Kurulu / Advisory Board

Danışma Kurulu: Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN (Marmara Ü.), Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ (Necmettin Erbakan Ü.), Prof. Dr. B. Ali ÇETİNKAYA (İstanbul Ü.), Prof. Dr. M. Doğan KARACOŞKUN (Gaziantep Ü.), Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Hakkı AYDIN (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Talip ÖZDEŞ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Âlim YILDIZ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Ali AKSU (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Mehmet BAKTIR (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Hasan KESKİN (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Metin BOZKUŞ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Ömer Faruk YAVUZ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Mehmet Ali ŞİMŞEK (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Ali AVCU (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Ali YILMAZ (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Mustafa KILIÇ (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Durmuş TATLILIOĞLU (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. M. Fatih GENÇ (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Süleyman KOÇAK (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Abubekir S. YÜCEL (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Yüksel GÖZTEPE (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Rıza BAKIŞ (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Abdullah PAKOĞLU (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Halis DEMİR (Cumhuriyet Ü.)

Hakem Kurulu: Prof. Dr. Zekeriya PAK (Sütçü İmam Ü.), Prof. Dr. H. Yunus APAYDIN, (Erciyes Ü.), Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. M. Zeki AYDIN (Marmara Ü.), Prof. Dr. Enbiya YILDIRIM (Ankara Ü.), Prof. Dr. Ömer KARA (Atatürk Ü.), Prof. Dr. Galip YAVUZ (Marmara Ü.), Prof. Dr. Yusuf DOĞAN (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. A. Osman KURT (Yıldırım Beyazıt Ü.), Doç. Dr. Dursun Ali AYKIT (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Kamil KÖMÜRCÜ (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Şaban ERDİÇ (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Mustafa KAYAPINAR (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Hasan ÖZALP (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. İrfan KAYA (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Asiye AYKIT (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Mehmet TIRAŞCI (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Hatice ACAR (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Âdem CİFTÇİ (Cumhuriyet Ü.)

Sayı Hakemleri / Advisors for Issues

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yönergesi gereğince CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde "Çift Taraflı Körleme Sistemi (Double Blind)" kullanılır. Hakemler makale yazarını; yazarlar da hakemleri öğrenemez. Çift taraflı körleme ilkesini bozmamak amacıyla hakem listesi yılın son sayısında dergi sayı ayırımı yapılmadan toplu olarak yayımlanır. →

Redaksiyon ve Dizgi/ Redaction and Interior Design
Yrd. Doç. Dr. Abdullah Demir

Sekreteryaya / Secretary
Burcu DEMİR - Faruk ÖZ - Kadir AYDIN

Adres/ Address
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sivas
ilahiyat@cumhuriyet.edu.tr
Tel: (0346) 219 12 15/16 Fax: (0346) 219 12 18
http://dergi.cumhuriyet.edu.tr/cumuilah/index

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, hakemli ve bilimsel bir süreli yayın organıdır. Yılda iki sayı (Haziran - Aralık) olarak yayımlanır. Dergide yayımlanan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazılar, yayıncı kuruluştan izin alınmadan kısmen veya tamamen bir başka yerde yayımlanamaz.

Basım Yeri ve Tarihi / Publication Place and Date
Rektörlük Basımevi, Sivas, 15 Haziran 2015

Hakem süreci sonunda *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisinde* yayımlanmasına karar verilen makaleler, ayrıca "iThenticate" adlı intihali engelleme programında taranarak kontrol edilmektedir.

Dergimiz; Milli Kütüphane Türkiye Makaleler Bibliyografyası, İSAM İlahiyat Makaleleri Veri Tabanı ve Türk Eğitim İndeksi tarafından taranmaktadır.

Milli Kütüphane Türkiye Makaleler Bibliyografyası: <http://makaleler.mkutup.gov.tr/>

İSAM İlahiyat Makaleleri Veri Tabanı: <http://www.isam.org.tr/>

Türk Eğitim İndeksi: <http://www.turkegitimindeksi.com/>

MUHAMMED B. ABDÜLVEHHÂB'IN TEVHİD ANLAYIŞINA ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

Murat AKIN *

Özet: İslâm tarihi boyunca değişik asırlarda farklı görüşler ileri sürerek ortaya çıkan birçok ekol olmuştur. Bu ekoller İslâm dininin ictihada ve serbest düşünceye geniş alan bırakması gibi etkenler sonucu ortaya çıkmışlardır. Bu farklı görüşler İslâm tarihi boyunca ortaya çıkmış olan mezhepleri oluşturmaktadır. Son asırlarda İslâm dinini ilk dönemdeki sadeliğine döndürmek gayesiyle yeni fikirler ileri sürerek ortaya çıkmış akımlardan biri makalemizin konusunu oluşturan Muhammed b. Abdülvehhâb'ın takipçilerinden oluşan Vehhâbilik ekolüdür. Bu makalede Vehhâbîler'in mezhebî prensiplerini teşkil eden; dinde tevhid uğruna tefrikaya gitmeleri, mezhebî fikirlerinin oluşumunda akla gerektiği kadar yer vermemeleri, mükâşefeyi red ile tasavvufu inkâr etmeleri ve tevhid akidesini ameli tevhid manasında ele almaları şeklindeki görüşlerinin ilmî değeri üzerinde bir tahlil yapılması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muhammed b. Abdülvehhâb, Vehhâbilik, Tevhid, Şirk.

CRITICAL APPROACH TO MUHAMMAD B. ABD AL-WAHHAB'S UNDERSTANDING OF TAWHID

Abstract: In the various centuries of Islamic history there were many schools which have put forward different ideas to literature. The religion of Islam allows to free thinking and jurisprudence, that's why these schools occurred. At the end of the all of these different points of views, many of Islamic sects have come into existence. This article's subject is Wahhabism which has been founded by Muhammad b. Abd al-wahhab and it is one of the new movements which want to transform Islam to its initial plain status under the roof of innovation. In this article there are some analyzes on the Wahhabi's going division in the cause of tawhid/oneness which is also

** Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı İstanbul Müftülüğü Ümraniye İlçe Vaizi
(makin119@hotmail.co.uk).

Bu makale, iThenticate adlı intihali engelleme programında taranmış ve orijinal olduğu tespit edilmiştir.

Wahhabi sect's main principal, also there are some analyzes on Wahhabi's ignoring the mind while they are building their sect's principals. Meanwhile, in this study to analyze exhaustively the Wahhabi's rejecting the mysticism is also aimed.

Key Words: Muhammad b. Abd al-Wahhab, Wahhabism, Tawhid/oneness, Polytheism.

Giriş

XVIII. Yüzyılda adını duyduğumuz Vehhâbîlik, bugün Suudi Arabistan Krallığı'nın sınırları içinde bulunan Necid bölgesinin Uyeyne kasabasında doğan Muhammed b. Abdülvehhâb (ö. 1206/1792)'in adından kaynaklanmaktadır.¹ Muhammed b. Abdülvehhâb, Temim kabilesinin bir kolu olan âl-i müşerref ailesine mensuptur. Müşerref, Muhammed b. Abdülvehhâb'ın dokuzuncu dedesi olarak belirtilmektedir.² Necid'te yaşayan bu aile daha sonra değişik bölgelere dağılmıştır. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın dedesi Süleyman b. Ali, hicri XI. asırda bu bölgenin en büyük âlimleri içerisinde yer almaktadır. Yaşadığı bazı problemlerden dolayı Uyeyne'ye göç eden Süleyman b. Ali, oraya kadı olur. Daha sonra yerine kadı olarak oğlu Muhammed b. Abdülvehhâb'ı bırakır.³

Muhammed b. Abdülvehhâb'ın ilk hocası, babası Abdülvehhab b. Süleyman olmuştur. Necid'te uzun bir süre babasının yanında kalan Muhammed b. Abdülvehhâb daha sonra değişik bölgelerde farklı hocalardan ders alıp ilmini artırmak isteği ile seyahatlere çıkmıştır.⁴ Ayrıca İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350)'nin kitaplarını mütalâ ederek onlardan etkilendiği de kaynaklarda geçmektedir.⁵ Hanbelî mezhebinin hükümlerini iyi bilen Muhammed b. Abdül-

¹ Muhammed b. Abdülvehhâb'ın hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Abdullah Salih el-Useymin, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdülvehhâb hayatuhû ve fikruh*, Riyad: 1992, s. 27; Emin Said, *Siretu'l-imami's-şeyh Muhammed b. Abdülvehhâb*, Beyrut: 1382; Ahmed Abdülğafur Attar, *Muhammed b. Abdülvehhâb*, Beyrut: 1387/1867; Yusuf Ziya Yörükkan, "Vehhâbîlik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1953, sy. 1, s. 55; Mustafa Öz, "Muhammed b. Abdülvehhâb", *DİA*, XXX, 494.

² *el-Useymin, a.g.e.*, s. 27.

³ *el-Useymin, a.g.e.*, s. 26-27.

⁴ *el-Useymin, a.g.e.*, s. 31; Ahmed b. Mucir b. Muhammed Ebû Tâmi, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdülvehhâb akidetuhu's Selefiyye ve da'vetuhu'l-islahiyye ve senau'l-ulemâi aleyh*, Mekke: 1395, s. 17; *Halefu's-Şeyh Haz'al Hüseyin, Tarihu'l-Cezirati'l-arabiyye fi asri Şeyh Muhammed b. Abdülvehhâb*, Beyrut: 1968, s. 60.

⁵ *Ebû Tâmi, a.g.e.*, s. 15.

vehhâb, Uyeyne mescidinde Fıkıh, Tefsir ve Hadis derslerini de okutmuştur.⁶ Çocukluğu ve gençliği hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmayan Muhammed b. Abdülvehhâb'ın küçük yaşlardan itibaren ilim öğrenmeye ve okumaya önem verdiği belirtilmektedir. Yakalandığı hastalık sonucunda hicri 1206, miladi 1792 yılında vefat eden Muhammed b. Abdülvehhâb, Der'iyeye'de bir mezarlığa defnedilmiştir.⁷

Muhammed b. Abdülvehhâb'ı yaşadığı dönem ve coğrafyada etkin bir güç haline getiren en önemli etken şüphesiz ki onun bazı konularda ortaya attığı görüşleridir. Başta kendi ülkesi olan Necid'de olmak üzere yolculuk yaptığı yerlerde rastladığı ve kendi yorumlamalarına göre yanlış ve sakıncalı gördüğü bazı dini uygulamalara karşı tutumu, onun dini davetinin temel eksenini meydana getirmiştir. O dönemde var olan cami, türbe ve mezar ziyaretleri, değişik mekânlardaki ağaç, taş ve mağaralara kutsallık izafe edilerek bu yerlerde dua edilmesi, adak adanması gibi dini ritüellerin yaygın olarak Müslümanlar arasındaki mevcudiyeti, Muhammed b. Abdülvehhâb'ın dini hassasiyetini fazlaca rahatsız etmiş görünmektedir. Bu durumun bir sonucu olarak Muhammed b. Abdülvehhâb, doktrininde tevhid prensibine daha çok önem verdiği görülmektedir.

Muhammed b. Abdülvehhâb'ın tevhid fikrini ele almamızın sebebi, Vehhâbîlerin meşruiyet kazanma çabalarının temelinde tevhide bakışları ve bu uğurda yaptıkları mücadele anlayışlarının yatmasıdır. Vehhâbîliğin ortaya çıkışına gelinceye kadar İslâm tarihinin çeşitli dönemlerinde görülen ve adına genel anlamıyla "Selefilik"⁸ denilen oluşumların genel amacı, dinin Peygamber devrindeki şekliyle yaşanması, dola-

⁶ Halefu's-Şeyh Haz'al, a.g.e., s. 54.

⁷ Ebû Tâmi, a.g.e., s. 15.

⁸ Sözlükte "önce gelmek, geçmek, geçmişte kalmak" anlamındaki selef (süluf) kelimesinden gelen selefiyye "geçmiş insanlar, soy, fazilet ve ilim bağlamında önce gelip geçenler" demektir. Literatürde, İtikadi konularda Kur'an ve Sünnet'in lafzına bağlı olan ve te'vili kabul etmeyen ekol olarak bilinmektedir. Selefilik'in sistemleşip bugünkü görünüşüyle bir akım haline gelmesi ise sonraki dönemlerde ve özellikle İbn Teymiyye zamanında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla selef âlimleri denilirken önceki âlimler kastedilmekle beraber, selefiyye ekolü denilince Ahmet b. Hanbel'in başlattığı İbn Teymiyye'nin sistematik hale getirdiği ekol anlaşılır olmuştur. Makalemizin konusunu teşkil eden Muhammed b. Abdülvehhâb'ın selef âlimleriyle örtüşen görüşleri olmakla beraber örtüşmeyen görüşleri de bulunmaktadır. Ayrıca günümüzde "selefiyye" diye kendilerini isimlendiren kişilerin de selef âlimleriyle örtüşmeyen birçok görüşlerinin olduğunu belirlememiz gerekmektedir. (Bkz. M. Sait Özervarlı, "Selefiyye", *DİA*, IIIVI, 399.)

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

yısıyla sonradan ortaya çıkıp dine ilave edilme özelliği taşıyan hususların ortadan kaldırılmasıydı. Bu amaç doğrultusunda eserler yazılmış olmakla birlikte, çalışmalar hep teori planında kalmıştır. Vehhâbîlik'te olduğu gibi topyekûn ve silahların da kullanıldığı⁹ pratik herhangi bir uygulama göze çarpmamıştır. Vehhâbîlik, ortaya çıkışı itibariyle bu amacı benimsemiş, arkasına aldığı Suudi desteğiyle bid'at kabul ettikleri hususlarla mücadelenin teorik alandan pratik alana geçişini sağlamıştır. Bu yüzden Vehhâbîliğin tevhid anlayışı ve tevhid uğruna daveti kabul etmeyenlere karşı şiddet temelinde yükselen¹⁰ mücadele tarzı, daha öncekilerden farklı olduğu ve farklı sonuçlar doğurduğu için araştırmamızın konusunu teşkil etmiştir.

A. Tevhid'in Tefrikaya Dönüştürülmesi

Tevhid, lugatte birlemek, bir kılmak, bir şeyin tek olduğunu belirtmek anlamlarına gelmektedir.¹¹ İslâm inanç sistemini inceleyen Kelâm ilminin diğer bir ismi de olan tevhid, ıstılahta, Allah'ın zâtını akılların tasavvur edebileceği, zihinlerin ve fikirlerin canlandırabileceği her şeyden uzak tutmaktır. Ayrıca Allah'ın bir olması, zâtında, sıfatlarında ve işlerinde tek olup eşi, benzeri ve ortağı olmamak şeklinde de tanımlanmıştır.¹² Geleneksel ve basit anlamda tevhid; "Allah'tan başka ilâh yoktur" esasına inanmak ve tanıklık etmektir.¹³

Selef âlimleri, nakle mutlak bağlılığı şiar edinerek ayetlerde ve sahih sünnette varid olan her şeye, haberi sıfatlar ve müteşabihler dâhil, teslimiyetle iman edilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Ne teşbihe düşülür,

⁹ Bkz. *Halefu's-Şeyh Haz'al, a.g.e., s. 114-115. (Eserin ilgili yerinde Muhammed b. Abdülvehhâb'ın bizzat kendisinin de katıldığı ve yaklaşık altıyüz kişiden oluşan bir grupta Uyeyne'ye 25 km. yakınlıkta olan el-Cemile köyüne gidip oradaki türbeleri nasıl yıktıkları ve oradaki halkla tartışması uzunca anlatılmaktadır. Ayrıca bkz. Eyüb Sabri Paşa, Tarih-i Vehhâbiyan (Vehhâbiler Tarihi), İstanbul: Bedir Yay., 1992, s. 50, 69.)*

¹⁰ M. Ali Büyükkara, *Suudi Arabistan ve Vehhâbîlik*, İstanbul: Rağbet Yay., 2004, s. 24-25.

¹¹ Seyyîd Şerîf Ali b. Muhammed Cürcânî, *et-Ta'rifât*, Beyrut: 1996, s. 96; Muhammed İbni Manzûr, *Lisan'ül-Arap*, Beyrut: 1970, III, 888.

¹² Kâdî Abdulcebbar, Ebu'l-Hasan, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, Tah. Abdülkerim Osman, Kahire: 2009, s. 149 vd.; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi-Giriş*, İstanbul: Damla Yay., 1988, s. 45; A. Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâma Giriş*, İstanbul: Ensar Yay., 1997, s. 243; Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhîd*, İstanbul: Rağbet Yay., 2005, s. 55.

¹³ Bkz. Ebû Mansur el-Mâtürîdî, *Akaid Risalesi*, nşr. Y. Ziya Yörükân, İstanbul: 1959, s. 16

ne de red veya te'vile gidilir.¹⁴ Selefiyye diye isimlenen bu ekol iman esaslarıyla ilgili konularda ayet ve hadislerde yer alanlarla yetinip bunları aynen kabul ederek teşbih (Allah'ı yaratıklara benzetmek) ve tecsim (Allah'ı cisim sayma)'e düşmeyen, te'vil (bir başka manaya yorumlama) yoluna da gitmemişlerdir.¹⁵ Selefiyye, bu şekilde inanıp herhangi bir yoruma yer vermeden Kur'ân ve Sünnet nasslarının zahirlerine inanmalarının nedenini, te'vil peşine düşenlerin Kur'ân-ı Kerîm'de zemmedilmelelerini göstermektedirler.¹⁶ Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik gibi akaid sahasındaki mezhepler ortaya çıkıncaya kadar Ehl-i Sünnet'e mensup olan Müslümanların benimsemiş olduğu inanç, Selef inancı idi. Fakat daha sonra tevhid anlayışı ekoller içerisinde farklı argümanlarla yorumlanmıştır.

Mesela Mu'tezile kelâmcılarına göre tevhid, Allah'ın zâtında ve sıfatlarında bir olup her türlü ortak ve mahlûkatın sıfatlarına benzetilmeden uzak olduğunu bilmek ve bunu ikrar etmektir.¹⁷ Mu'tezile'de tevhidin oluşması için bilginin yanında bunu ikrar ve hayata tatbik etmek önemlidir. Bunlardan biri olur diğeri olmazsa tevhid veya iman gerçekleşmiş olmaz.¹⁸ Basra ekolünün son temsilcilerinden olan Kâdî Abdülcebbâr tevhidi, âlemin sonradan yaratıldığını ve buna bir yaratıcının olması gerektiğinin ispat ve bu yaratıcının sıfatlarını bilip, sonradan olanların da sıfatlarının ona verilemeyeceğini ve onun bir olduğunu bilmek ile gerçekleşeceğini ifade etmektedir.¹⁹

Muhammed b. Abdülvehhâb'a göre tevhid üç kısma ayrılır: Birincisi, Allah'ın isim ve sıfatlarında birliktir (Tevhidü'l-esma ve's-sıfat). Diğeri Allah'ın her şeyin rabbi ve mâliki olduğunu bilmek ve ikrar etmekten ibaret olan rablıkta tevhiddir (Tevhidü'r-Rububiyye). Üçüncüsü ise ulûhiyet'te tevhid'dir.²⁰ Ona göre bu çeşit tevhitte maksat, kulların fiille-

¹⁴ Bekir Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 81.

¹⁵ Kılavuz, Ahmet Saim, *a.g.e.*, s. 299-300.

¹⁶ Bkz. Âli İmrân 3/7.

¹⁷ Kâdî Abdülcebbâr, *a.g.e.*, s. 149 vd.; Ahmed Mahmûd Subhî, *fi İlmi'l-Kelâm dirasetü felsefiyyetü li arai'l-fıraki'l-İslâmiyyeti fi usûli'd-dîn*, Beyrut: 1985, I, 121.

¹⁸ Ömer Aydın, *Kur'ân-ı Kerim'de İman-Amel İlişkisi*, İstanbul: İşaret Yay., 2007, s. 67-68.

¹⁹ Kâdî Abdülcebbâr, *a.g.e.*, s. 139; Mu'tezile'nin tevhid anlayışı hakkında geniş bilgi için bkz. Murat Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 18, 89.

²⁰ Muhammed b. Salih el-Useymin, *Şerhu keşfi's-şubehât*, Kahire: 1426/2005, s. 21. (Eserde tevhid'ten asıl kast edilenin bu kısım olduğunu vurgulayan müellif ve şârih bu kısmı kabul etmeyenlerin malları ve kanlarının helal olacağını da belirtmişlerdir.)

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

ri ile Allah'ı birlemektir. Ortağı olmayan Allah'tan başkasına dua ve ricada bulunmak, başkasından medet ummak, büyük bir melek ve bir Peygamber için bile kurban kesmek bu tür tevhide aykırıdır.²¹ Tevhid hakkında çok farklı yorumlarda bulunan Muhammed b. Abdülvehhâb, tüm insanların hatta rasullerin bile tevhid (la ilahe illellah) hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıklarını belirterek bu konuda Hz. Musa gibi her kesin uyarılmaya ihtiyaç olduğunu ifade eder.²²

“Allah'tan başkasından yardım isteyen, Allah'tan başkası için kurban kesen ve adak adayan kişi, şirke düşmüş olur. Buna göre Allah'ın emirleri ve Peygamberi'nin Sünnet'i dışında emir ve yasak tanımayarak, Peygamber devrinde olmayanı (bid'atı) ve tevessülü terk ederek Allah'ı birlemeye Tevhid-i Amelî denir. İman ile küfrü ayırt eden amelî tevhid-tir. Bu tevhide yerine getirmeyen, yani Allah'a ortak koşan, ta'zim ve ibadeti yalnızca Allah'a tahsis etmeyen, yardım ve mededi Allah'tan istemeyen, Onun haram kıldığından sakınmayan kimse kâfirdir ve bu gibi kişilerin malları ve canları helaldir.”²³ Muhammed b. Abdülvehhâb'ın bu sert ve katı bir tutumu sergilemesi onun Haricilere benzetilmesine sebep olmuştur. İlk harici grupları çoğunlukla Temim, Bekr, Hanife ve Şeyban kabilelerine mensup bedevilerden oluşuyordu.²⁴ Bu nedenle harici düşüncesinin katı dini yorumu ve Hariciler'in tutum ve davranışlarının arkasında çöldeki sosyal hayatın, kabile taassubunun ve bedevi psikolojisinin kuvvetli etkilerini bulmak hiç de zor değildir.²⁵

²¹ Muhammed b. Abdülvehhâb, *Keşfu's-şubehât*, Mekke: 1986, s. 17-21; Muhammed b. Abdülvehhâb, *Tevhîd II*, çev. Harun Ünal, İstanbul: Tevhid yay., 1996, s. 37. (Muhammed b. Abdülvehhâb şefaât, tevessül, adak, kurban, Salih kimselere dua, istiğâse, kabir ziyaretleri, tevekkül gibi meseleleri tevhid kapsamında ele alıp değerlendirmekte, bunları ibadet olarak algılayıp Allah'tan başkasına yapılmalarını tevhide aykırı olarak görmektedir. Ona göre “bütün peygamberlerin asıl gönderiliş amacı, tevhidin hakikatini yerleştirmek ve insanları Allah'tan başka tâğutlara ibadet etmekten sakındırmaktır. Peygamberler bunun için gönderilmiş olduğuna göre, tevhid bütün meselelerin aslıdır, dinin özüdür.” Bkz. Muhammed b. Abdülvehhâb, *Keşfu's-şubehât*, s. 17-21)

²² Muhammed b. Abdülvehhâb, *Tevhîd II*, s. 11.

²³ el-Useymin, *Şerhu keşfi's-şubehât*, s. 21-22. Bkz. İbn Abdülvehhâb, *Tevhîd II*, s. 37.

²⁴ Harun Yıldız, *Din, Siyaset ve İdeoloji*, Samsun: Sidre Yay., 1999, s. 105.

²⁵ Taha Akyol, *Hariciler ve Hizbullah*, İstanbul: Doğan Kitap, 2000, s. 123-141.

Bundan kaynaklanmış olmalıdır ki Türk tarihinde vehhâbiliğe, “Haricilik” hareketi olarak bakılmış ve bu şekilde isimlendirilmiştir.²⁶

Vehhâbîler, amelin imanın bir parçası olduğu hususunda İbn Teymiyye'nin fikirlerinden esinlendiklerini söylemek mümkündür. Zira İbn Teymiyye, bazı kimselerin tevhidi, “sadece tek ilahın varlığını kabul etmek ve Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğuna inanmak” şeklinde anladıklarını ifade eder. Hâlbuki tevhidin bu anlamını İslâm'dan önceki müşrik araplar bile kabul ediyorlardı. İbn Teymiyye'ye göre, tevhid'in bu yorumu, hiç kuşkusuz tevhidin gerekli şartıdır, ama yeterli değildir. Tevhidin/imanın gerçekleşmesi için bu temel inanç yanında, imanı amele/ibadete aksettirip yalnız Allah'a yönelip, ondan başka hiç bir şeye kulluk etmemek gerekir.²⁷ İbn Teymiyye, iman ve tevhidin gerçekleşebilmesi için bunlara kaynaklık eden kalpteki sevginin amele de kaynaklık etmesi gerekir der. Din kavramının ibâdet ve itaati içerdiğini belirten İbn Teymiyye, amelsiz bir dinin din olamayacağını belirtir. Bu konuyla ilgili olarak; “İhlâs” suresinin, söz ve amelin tevhidini, “Kâfirun” sûresinin de amel ve iradenin tevhidini anlattığını vurgular.²⁸ Muhammed b. Abdülvehhâb bu fikirlerden etkilenmiş olmalıdır ki o da “tevhidin gerçekleşmesinin kuru sözlerden ibaret olmadığını, bunun ancak hayata aktarılma ile gerçekleşebileceğini” ifade etmişlerdir.²⁹

Vehhâbîlerin, yukarıda belirttiğimiz bu fikirlerden etkilenmekle kalmayıp daha aşırı yorumlarda bulduklarını söylemek mümkündür. Şöyle ki; onlara göre Allah'ın farz kıldığı şeyleri tembellikle veya inkâr için terk eden kimse kâfirdir. Mal ve kanları helaldir. Vehhâbîler, amel-iman ilişkisini böyle değerlendirdikleri için Allah'ın emirlerinden birini yerine getirmeyip günah işlemiş olan bir kimseyi dinden çıkmış olarak görmüşler ve kendilerinde olmayan ya da kendileri gibi düşünmeyen Müslümanları müşrik saymışlardır. Dolayısıyla mal ve canlarının kendileri için helal olduğunu savunmuşlardır.³⁰ Hatta bazı Vehhâbî bilginleri,

²⁶ A. Vehbi Ecer, *Osmanlı Türk Tarihinde Vehhâbî Hareketi* (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1976, s. 1-2.

²⁷ İbn Teymiyye, *İktizau's-sirati'l-müstakim (Sırat-ı Müstakim)*, çev. Salih Uçan, İstanbul: Pınar Yay., 1991, II, 378-379.

²⁸ İbn Teymiyye, *Dua ve Tevhîd*, çev. Abdi Keskinsoy, İstanbul: Pınar Yay., 2006, s. 56, 57.

²⁹ Muhammed b. Abdülvehhâb, *Tevhîd II*, s. 15.

³⁰ Muhammed b. Abdülvehhâb, *Keşfu's-şubehât*, s. 17-21; a.mlf., *Tevhîd II*, s. 26; Cevdet Paşa; *Tarih-i Cevdet*, Dersaadet, Matbaa-i Osmânî, 1278, V, 347.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

şirke giren, tevhitte ayrılan ve faziletlerden uzaklaşanlarla Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ve Muhammed b. Abdülvehhâb'ın çağı arasında çok yakın benzerlikler olduğunu söylemişler ve her ikisinin de insanları düşükleri felaketten kurtarmak için mücadele ettiklerini vurgulamışlardır.³¹ *Muhammed b. Abdülvehhâb kendisinin savunduğu fikirleri kabul etmeyenleri kılıçla yola getirmenin gerektiği üzerinde durmuştur. İnsanların kabir ziyaretleri ile beraber tevhid bozduklarını belirterek bu durumdaki insanların şirke düşükliğini savunmuştur. Şirke düşük müşriklerin kanlarının ve mallarının da müvahlidlere helal olduğunu kabul etmiştir.*³²

İslâm Dini'nin özünü tevhid inancı oluşturur. Tevhid, her şeyden önce Allah'ı zatında, sıfatlarında ve fiillerinde bir kabul edip, zatında, sıfatlarında ve fiillerinde O'na bir başkasını denk, emsal ve ortak tutmak demektir.³³ "De ki: O Allah bir tektir"³⁴ İnanan insana gerekli olan, bu ayette vurgulandığı gibi Allah'ı isim ve sıfatlarıyla bilmesi ve O'na yürekten inanıp bağlanmasıdır.

Ferdin hem inanç hayatında ve hem de düşünce dünyasında istenen altyapıyı oluşturan tevhid, sağlıklı ve itikadi alanda dengeli toplumların varlığının da ilk şartıdır. Hayatın her alanında tevhide dayalı bir bakış açısının net olarak belirmediği zihni yapıda ikilem ve parçalanma oluşur. İslâmî literatürde orijinal ifadesiyle "şirk" adı verilen parçalanmanın tarifi, insanın Allah'a kendisine ve kader birliği ettiği topluma yabancılaşmasını beraberinde getirir.³⁵ Zihni ve ruhi hayatta meydana gelen bu parçalanma fert bazında tek bir insanla da sınırlı kalmaz, sosyal hayatta insanın "kan dökücü ve ayrılık çıkarıcı"³⁶ özelliğini ön plana çıkarır. Görüldüğü gibi parçalanmış bir düşünce yapısının faturası, kişinin kendi özel hayatıyla ilişkili kalmayıp bu ayrılık çıkarıcı ateşin, cemiyeti ve hatta kişinin statüsüne bağlı olarak dünyayı bile sarsacak bir sonuca götürmesi her zaman için kaçınılmazdır.³⁷ İşte bu maksatla dinimiz İslâm, mensuplarının hangi dile, hangi renge ve hangi bölgeye ait olursa

³¹ el-Useymin, *Şerhu keşfi's-şubehât*, s. 21; Muhammed b. Abdülvehhâb, *Tevhîd II*, s. 26.

³² Muhammed b. Abdülvehhâb, *Keşfu's-şubehât*, s. 17-21; el-Useymin, *Şerhu keşfi's-şubehât*, s. 21; Cevdet Paşa; *a.g.e.*, VII, 283.

³³ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, Beyrut: 1996, s. 96; İbni Manzûr, *Lisan'ül-Arab*, III, 888.

³⁴ İhlâs 112/1.

³⁵ Bkz. Yusuf Ziya Yörükan, "Vehhâbîlik", *AÜİFD*, sy. 1, s. 55. vd.

³⁶ Bakara, 2/30.

³⁷ Yörükan, *a.g.m.*, s. 55. Vd.

olsunlar birlik ve beraberlik ruhu içerisinde olmalarını tevhidin bir gereği olarak görür.³⁸ Tevhidi bozucu her türlü davranış ve hareketlerden kaçınmamız gerektiğini her halükarda hatırlatır.³⁹ Zaten İslâm düşünce tarihinde yüzlerce farklı görüş ve mezhebin bir arada var olması, İslâm'daki çoğulcu ve hoşgörüyü dayalı bir anlayışın en açık göstergesini oluşturduğu söylenebilir. Önemli olan bu İslâmî kültürel zenginliğin yaşatılması ve tarafların birbirlerinden saygı ve hoşgörüyü esirgememeleridir. Zira hangi mezhep olursa olsun İslâm ümmetinin geçmişte ürettikleri fikir ve düşünceler bizim için kültürel bir birikimdir.⁴⁰

Bütün ilahi kökenli dinlerin aşkın birliğini temsil eden tevhid inancı, İslâm'ın da vazgeçilmez temel şartıdır. Nitekim bir ayette: "*Gerçek şu ki, bu (Tevhid ve İslâm Dini) bir tek din olarak sizin dininizdir. Ben de sizin rabbinizim. O halde başkasına değil, bana kulluk edin*"⁴¹ buyrulmaktadır. Tevhid akidesi, İslâm tarihi boyunca böyle anlaşılıp yorumlanırken Muhammed b. Abdülvehhâb zamanında farklı yorumlanmıştır. Öyle ki Muhammed b. Abdülvehhâb kendi zihninde kabul ettiği tevhidin gerçekleşmesi için insanların yaptıkları yanlış hareketleri cezalandırma yöntemini uygulamıştır. Bu durum ise tevhitten/birlikten çok tefrikaya sebep olmaktadır.

Mu'tezile kelâmcılarına göre tevhid, Allah'ın zâtında ve sıfatlarında bir olup her türlü ortak ve mahlûkatın sıfatlarına benzetilmeden uzak olduğunu bilmek ve bunu ikrar etmektir. Mu'tezile'de farklı düşünceler olmakla beraber büyük çoğunluk, Allah'ın zatıyla sıfatlarının aynı olduğu ve zatından başka hakikî sıfatların bulunmasının gerçek anlamdaki tevhidi ihlal edeceği düşüncesiyle, "Allah'ın sıfatları zatından ibarettir ve tevhidin manası budur" demişlerdir.⁴² Bunlara karşı Selef; "Allah'ın sıfatları vardır ve sıfatların bulunması hakikî tevhide münafi değildir," fikrinden hareketle bu tevhidin, Allah'ın birliğine imandan ibaret olduğu esasında birleşmişler ve imanın tasdik, ikrar ve amelden ibaret olup olmaması meselesinde ayrılmışlardır. Amel imana dâhildir diyenler tarafında yer alan Ahmet b. Hanbel, meseleyi, bir tevhid meselesi olarak de-

³⁸ Bkz. Hucurat 49/13.

³⁹ Bkz. Maide 5/2.

⁴⁰ Ramazan Altıntaş, "İslâm Düşüncesinde Tevhid ve Tefrika", CÜİFD, sy. 1 (1996), s. 111-112.

⁴¹ Enbiya 22/92.

⁴² Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, s. 149 vd., Ahmed Mahmûd Subhî, *fi İlmi'l-Kelâm dirasetü felsefiyyetü li arai'l-firaki'l-İslâmiyyeti fi usûli'd-dîn*, Beyrut: 1985, I, 121.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

ğil, aksine iman meselesi olarak mütalaa etmiştir.⁴³ Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ise “Allah birdir, bu birlik sayı cihetinden değil, şeriki olmamak bakımındandır,” dediği zaman Allah’a şerik koşmamayı ve diğer ilâhların varlığını inkârı kastetmiştir. Ebû Hanîfe Allah’ın sıfatları hakkında ise onun aynı ve gayrı olmadığını söylemektedir.⁴⁴ Daha sonraları bu fikri Eş’arî (ö. 324/936) ve Mâtürîdî (ö. 333/944) geliştirmiştir. Ebû Hanîfe Kur’ân-ı Kerîm’deki *Burhan-ı temanu’u* ifade eden ayetleri⁴⁵ de buna delil göstermiştir.

Bu izahatlardan hareketle tevhidi, amelî tevhid diye izaha kalkmak Cumhura muhalefettir. Nitekim mutasavvıflardan bazılarının tevhidi *vahdet-i vücud*⁴⁶ manasına almaları da aynı veçhile cumhura muhalif bir görüş olarak kabul edilmiştir.⁴⁷ Kaldı ki Muhammed b. Abdülvehhâb’ın, tevhidi böyle bir manaya alışı, Allah’ın birliğini tasdik ve ikrar edene kâfir demek neticesine götürür ki bu Hz. Peygamber’in uygulamasına da aykırıdır. Çünkü Hayber’de yeni Müslüman olan bir çoban Hz. Peygamber’e, “bu Müslümanlığın hakkı nedir,” dediği zaman, Hz. Peygamber, “şu kılıcı alıp harp etmektir,” cevabını vermiş ve bu çoban hiçbir ibadeti yerine getirmedeği halde harpte ölünce Ashabın en kıymetlilerinden şehit olan Mahmud b. Mesleme ile aynı mezara gömülerek şehit muamelesi görmüştür. Nitekim “Kim bir mü’mini kasten öldürürse, cezası, içinde ebediyen kalacağı cehennemdir”⁴⁸ ayetinin yanı sıra “iki müslüman birbirine kılıç çektığı zaman, öldüren de, ölen de cehennemdedir”⁴⁹ hadisi de sahih kaynaklarda yer almaktadır.

⁴³ Yörükân, *a.g.m.*, s. 55.

⁴⁴ Bkz. Sa’düddin Mesud b. Ömer et-Taftazanî, *Kelam İlmi ve İslâm Akaidi*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yay., 1982, s. 160.; Mustafa Öz, *İmam-ı Azamın Beş Eseri*, İstanbul: İFAV Yay., 1992, s. 55.; Bkz. Ebû Yusr Muhammed Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, ter. Şerafettin Gölcük, İstanbul: Kayihan Yay., 1988, s. 52; Beyazizâde Ahmed Efendi, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe’nin İtikâdî Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi, İstanbul 2000, s. 44.

⁴⁵ “Eğer göklerde ve yerde Allah’tan başka tanrılar olsaydı, onların her ikisi de fesada uğrardı (düzenleri bozulurdu).” Ayetine dayanan ve Kelam âlimleri arasında irade çatışmasına dayanan delildir. (Enbiya 21/22)

⁴⁶ *Vahdet-i vücud*; Allah’dan başka varlık kabul etmeyip insanların ve her şeyin ilâhî varlıkla bir olduğunu kabul eden Tasavvuf nazariyelerinden biridir.

⁴⁷ Bkz. Osman el-Üşî, *Şerhu’l-emali li Aliyi’l-kârii*, İstanbul: 1999, s. 31; Ömer Neseffî, *Metnu’l-akaid*, İstanbul: 1999, s.7-8.

⁴⁸ Hucurât 49/10.

⁴⁹ Buharî, “İman”, 22, “Fiten”, 10; Müslim, “Kasame”, 33

Gerçi Allah'ın vahdaniyetine iman, "ibadet edilecek başka mabut yoktur," manasını içermektedir. Ancak bu, "Allah'a ibadette kusur edenler kâfirdir, manasına gelmez" "amel imana dâhildir" esasından hareket edenler, imanın arttığını kabul ederler, bu esası kabul etmeyenler, iman herkeste eşittir, görüşündedirler. Bunu küfre kadar götürenler, Haricîlerden bir kısımdır ki Muhammed b. Abdülvehhâb bu meselede onları taklid etmiş olabilir. Sonuçta şurası açık bir gerçektir ki; Ehl-i Sünnet, tevhidi, Muhammed b. Abdülvehhâb'ın anladığı şekilde dar kalıplar içinde ele almamış ve onun gibi yorumlara gitmemiştir.

B. Dinde Aklın Fonksiyonuna İlişkin Görüşleri

Muhammed b. Abdülvehhâb, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350) gibi selef âlimlerinin görüşlerini gerek itikadi meselelerde, gerekse ameli konularda benimsemiştir.⁵⁰ Bu nedenle Vehhâbîliğin dinde aklın fonksiyonuna ilişkin görüşleri, Selefiyye diye isimlendirilen âlimlerin görüşleriyle örtüşmektedir.

Selef metodu, nakle mutlak bağlılığı şiar edinmiştir. Ayetlerde ve hadislerde varid olan her şeye, haberi sıfatlara ve müteşabihler dâhil, teslimiyetle iman edilir. Ne teşbihe düşülür, ne de red veya te'vile gidilir.⁵¹ Selefiyye iman esaslarıyla ilgili konularda ayet ve hadislerde yer alanlarla yetinip bunları aynen kabul ederek teşbih (Allah'ı yarattıklarına benzetmek) ve tecsim (Allah'ı cisim sayma)'e düşmeyen, te'vil (bir başka manaya yorumlama) yoluna da gitmeyen topluluk olarak tanındıklarını önceki başlığımızda da belirttik. Selefiyye'nin en belirgin özelliklerinden birisi de akaid sahasında akla gerektiği kadar rol vermemek, ayet ve hadislerle yetinmek, müteşabihleri te'vil etmeden bunları bilmeyi Allah'a havale etmektir. Selefiyye'nin müteşabihler konusundaki görüşüne şöyle bir misal verilebilir: Cenâb-ı Hak bir ayet-i kerîmede; "*Allah'ın eli onların ellerinin üstündedir*"⁵² buyurmaktadır. Selef bu ayeti şu şekilde değerlendirir: "Allah'ı Teâlâ ayette yed (el)'inin varlığını bildirmektedir. Allah'ın elinin olduğuna inanırız ve bu elden kast olunan manayı Allah'a havale ederiz. Bunu ancak Allah bilir der, mahiyeti üzerinde düşünmeyiz. Başka

⁵⁰ Ebû Tâmi, *a.g.e.*, s.15.

⁵¹ Bekir Topaloğlu, *Kelam'a Giriş*, s. 81.

⁵² el-Fetih 48/10.

bir manaya da yorumlamayız (te'vil, teşbih ve tecsim'e yönelmeyiz). Bu konuda soru sormaktan da kaçınılız.⁵³

Selefiyye'nin bu şekilde inanıp herhangi bir yoruma yer vermeden Kur'ân ve Sünnet nasslarının zahirlerine inanmalarının nedeni, te'vil peşine düşenlerin Kur'ân-ı Kerîm'de zemmedildiklerini belirtmektedirler.⁵⁴ Onlara göre eğer müteşabihlerin peşine düşüp onları te'vil etmek caiz olsaydı, Kur'ân'da bu tür kimseleri zemmeden ayetler yer almazdı. Ayrıca te'vil zanla varılan bir hükümdür; zan ile hüküm vermek ise caiz değildir. Çünkü Allah'ı Teâlâ'nın maksadının aksine hükmedip dalaletle düşme ihtimali vardır. Bu yüzden en sağlıklı yol, müteşabihlerin zahirlerine inanıp batınlarını tasdik etmek ve bunların anlaşılmasını Allah'a havale etmektir.⁵⁵

Selef inancının esaslarına bakıldığında da dinin yorumlamasında akla fazla yer verilmediği görülmektedir. Şöyle ki: Takdis: Allah'ı zatına ve ismine layık olmayan özelliklerden münezzeh kılmak. Tasdik: Kur'ân ve sahih hadiste Allah ne şekilde vasıflanmış ise öylece kabul edip inanmak. Aczini itiraf etmek: Ayet ve hadislerde geçen Allah'ın sıfatları ile ilgili haberleri anlayamayanların acizliklerini idrak ederek "bunları ancak Allah bilir" demek. Sükût: Müteşabihler konusunda soru sormamak. İmsak: Müteşabihler üzerinde dil ile yorum (te'vil) yapmamak, Keff: Bu tip ayet ve hadislerin yorumu ile kalben dahi meşgul olmamak ve onlar hakkında düşünmemek. Ma'rifet ehlini teslim: Halkın, kendisinin bilmediği şeyleri Hz. Peygamber'in, Sahabelerin ve mütehasıs âlimlerin bilebileceklerini kabul etmek.⁵⁶

Muhammed b. Abdülvehhâb da kendisini selef âlimlerinin takipçisi olarak kabul ederek akaid bahislerinde akla ve felsefi manada serbest bir tefekküre yer vermemiştir. Ona göre tefekkür ve istidlal, ancak nassın zahiri manası çerçevesinde olabilirdi. Haber verilen şeyi duyularımızla idrak etsek de etmesek de onun hak ve gerçek olduğunu kabul ederiz. Konunun, aklımızın erdiği veya eremeyip içyüzüne vâkıf olamadığı bir

⁵³ Ahmet Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi*, s. 299-300.

⁵⁴ Bkz. Âli İmrân 3/7.

⁵⁵ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetava*, nşr. Abdurrahman b. Muhammed, Riyad: 1412/1991, XVI, 471; Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhîd*, İstanbul 1995, s. 169-170.

⁵⁶ Ebû Hamid el-Gazâlî, *İlcâmü'l-avam an ilmi'l-kelâm*, tah. Muhammed Mutasımbillah el-Bağdâdî, Beyrut: 1985.s. 64; İzmirli İsmail Hakki, *Yeni İlm-i Kelâm*, İstanbul: 1939, I, 98-101; Şerafeddin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelâm*, Konya: Tekin Yay., 1998, s. 51-52.

şey olması durumu değiştirmez. Kur'ân ve Sünnet zahiri anlamlarıyla değerlendirilir. Müteşâbihler de ancak zahirleriyle delil olarak alınır. Bu tür ayetlerin açıklamasına akli ve te'vili karıştırmak bid'attir.⁵⁷

Vehhâbîler kendilerini itikatta selef, amelde de Hanbelî mezhebinde olarak belirtirler. Birkısmı da biz amelde ve itikatta Hanbelîyiz, Vehhâbî diye bir şey yoktur. Muhammed b. Abdülvehhâb ilmen ve fiilen bu mezhebi yenileyen bîr Şeyhülislam olmaktan başka bir şey değildir derler.⁵⁸ Ancak bunların amelde ve itikatta yeni birtakım esaslar kabul ettiklerini taassupta kan dökecek derecede ifrata vardıklarını, akla gerektiği kadar önem vermeyip fikir ve vicdan hürriyeti tanımadıklarını, birçok yerlerde Ahmet b. Hanbelî'den de İbn-i Teymiyye'den de ayrıldıklarını söyleyenler de bulunmaktadır.⁵⁹

Dinin ilk bakışta kapalı görülen bazı hükümleri veya bazı ibadet ve emirlerin hikmetlerini açıklamada akla yer vermemek öncelikle İslâm'ın ruhuna, Hz. Peygamber'in yoluna ve Kur'ân-ı Kerîm'in "*tefekkiir edin*," "*nazar edin*" gibi emirlerine muhaliftir.⁶⁰ Çünkü insan, bilgi elde etme vasıtalarıyla donatılmış olarak doğar. Şöyle ki bütün bu vasıtaların insanda meydana getirdiği temel yönelişler vardır. Bunlar; her olayı ve nesneyi insanın gözlemesi ve bir hikmet/sebeup aramasıdır. Kur'ân insanı, yaratılışında tutunuz da tabiat olaylarının meydana gelişlerine kadar, çok yönlü bir düşünmeye davet eder ve bu konuda şu soruların sorulmasını ister: Varlıkların yaratılışları ve hikmeti,⁶¹ kâinata bir düzenin varlığı,⁶² yaratılışta bir gayenin oluşu...⁶³ Bu konuyla ilgili ayetlerden birisi şöyledir: "*De ki Yeryüzünde dolaşın da O'nun yaratmaya nasıl başladığını görün. Allah yeni bir ahiret hayatını da tekrar yaratacaktır. Elbette Allah her şeye kadîrdir.*"⁶⁴ Görüldüğü gibi Allah, insanları yarattıkları üzerinde düşün-

⁵⁷ Abdurrahman b. Hasan, *Fethu'l-mecîd*, Kahire: 1377/1957, s. 111; Ahmet Saim Kılavuz, *a.g.e.*, s.299-300; Mevlüt Özler, *a.g.e.*, s. 169-170; Yörükân, *a.g.m.*, s. 55.

⁵⁸ Londra'da Central Mosque'ta Muhammed b. Abdülvehhâb'ın fikirlerini kabul edip bir manada onun takipçileri olarak kendilerini tanıtan şahıslarla yaptığımız görüşmelerden hareketle bunları belirtiyoruz.

⁵⁹ Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, İstanbul: Şa-to Yay., 2001, s. 106.

⁶⁰ Bk. Ebû Mansur el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, nşr. Fethullah Huleyf, Beyrut: 1970, s. 9-11.

⁶¹ Vakıa 57/57-59.

⁶² Vakıa 57/63-69.

⁶³ Vakıa 56/61-62.

⁶⁴ Ankebût 29/20.

meye teşvik ediyor. Onun içindir ki mükellef olmanın birinci şartı akıl olduğunda cumhurun ittifakı vardır.⁶⁵

Anlamadan inanmak bir yönüyle zorla inandırmaktır. Bu ise insanlarda taassubu doğurur ve insanlar yanlışlıklar arasında hakikatleri seçemez olurlar. Nassların çoğunluğunun yorumu akılla bilinebilmektedir. Akılcı ve eleştirel bir yöntemi uygulamak, diğer din ve medeniyetlerle karşılaşma sürecinde entelektüel bir mücadelede bulunmak akıl melekelerini kullanmakla mümkündür. Burada İbn Teymiyye ile Muhammed b. Abdülvehhâb'ın uygulamalarının az da olsa bazı açılardan farklılık arz ettiğini belirtmemiz gerekmektedir. Zira Kur'ân ve sünnete aykırı düşmeyen tasavvufî ritüeller İbn Teymiyye tarafından benimsenmiştir. Mesela İbn Teymiyye, Müslümanın kabir ziyaretinde bulunmasını caiz görmektedir. Burada önemli olan kabir ziyareti değil, bu ziyaretin maksadı ve gayesidir. Eğer ibret almak ve kalp yumuşatmak gayesi varsa Müslüman kabir ziyareti yapabilir.⁶⁶ Ancak eğer kabrin başında kurban kesmek veya kabirdekenden yardım istemek şeklinde bir gaye ile kabre gidilir ise bu da caiz değildir der.⁶⁷ Ayrıca Muhammed b. Abdülvehhâb'taki "tekfir" uygulaması ve onu karşıt görüştekilere yansıtmasındaki aceleciliğini İbn Teymiyye de bulamayız.

İslâm tarihinde her şeyi aklın ışığı altında değerlendirip diğer delilleri kabul etmemek ne kadar eleştirilmiş ise akla hiç yer vermemek de o kadar eleştirilmiştir. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın dinde akla yüklediği fonksiyona bakıldığında daha çok pasifize edilmiş bir akıl olması kanaatimizce eleştirilmesine kapı aralamıştır. Kabirlerden medet ummak etrafında Vahhabî'lerin görüşleri insanları hurafelerden ve tefrikalardan uzaklaştırıcı bir mahiyet taşıdığı var kabul edildiği halde onların akla kıymet vermemek hususundaki görüşleri medenî hayatın icaplarına göz yummak olarak değerlendirilebilir. Ayrıca "ictihad kapısı her zaman ve herkese açıktır"⁶⁸ fikrini kabul edip de akla ve te'vile yer vermemeleri de bir paradoks olarak değerlendirilebilir.

⁶⁵ Muslihuddin Mustafa Kesteli, *Haşiyetü'l-Kesteli ala şerhi'l-akaid*, İstanbul: 2000, s.40-41; Ömer Nesefî, *Metnu'l-akaid*, s. 2; Ö. Nasuhi Bilmen, *Kelam Dersleri*, İstanbul: 1342, s. 11.

⁶⁶ İbn Teymiyye, *Ziyaretü'l-kubur ve'l-istinca'd bi'l-makbur*, Riyad: el-İdaretü'l-Amme li't-Tab'î ve't-Tercüme, 1410, s. 16.

⁶⁷ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 25.

⁶⁸ Ecer, a.g.e., s. 99.

C. Tarikatlara ve Sufilerin Yöntemlerine Bakış Açıları

Vehhâbilik ortaya çıktığı ilk dönemlerden itibaren tasavvuf ile ilgili konularda farklılıklar yaşamıştır. Tasavvufun düşünce sistemi ve uygulamaları Muhammed b. Abdülvehhâb'ın tevhid düşüncesine aykırı düşmüştür. Tasavvuf şeyhleri ister ölü ister diri olsun onlara olan hürmet ve tazim, müritten mürşidine olan itaat salih kimseleri Allah'la kendisi arasında vasıta tayin etmek ve benzeri uygulamalar, şirk ve küfür olarak tanımlanmıştır.⁶⁹ Vehhâbiler ile sûfilerin karşıt fikirler beyan etmeleri, karşılıklı sert reddiyeler yazmaları XVIII ve XIX asırda yoğunlaşmaktadır.⁷⁰ Daha sonraki dönemlerde de Vehhâbî karşıtı mesajlarla dolu eserler bulunmaktadır. Bu eserlerde Muhammed b. Abdülvehhâb'ın fikirleri bir tehlike olarak gösterilmektedir.⁷¹

Muhammed b. Abdülvehhâb yaşadığı dönemde birtakım mutasavvıflarla aynı ortamda bulunmuş ve münazaralar yapmıştır. *Delâilu'l-Hayrât* gibi sufiler için önemli eserler, Muhammed b. Abdülvehhâb tarafından yakıldığı belirtilmekle beraber, onun bu tür eserleri yakmadığı ancak taraftarlarına okumalarını tavsiye etmediğini belirtenlerin görüşleri daha doğru bulunmuştur.⁷²

Muhammed b. Abdülvehhâb, İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ve İbnü'l-Fârız (ö. 632/1235) gibi kişileri açık olarak tekfir etmektedir. Genelde yaptığı radikal duruşunu burada da yaparak yalnız tasavvuf değil Kelam ilmiyle de meşgul olanları kabul etmeyerek bunları tanımadığı beyan etmektedir. Sohbetlerinde "ben sizi ez-Zehebî'nin veya İbn Kesir'in değil Allah'ın ve Muhammed (s.a.s)'in yoluna çağırıyorum"⁷³ diyerek aslında yalnız kelamcılar veya mutasavvıflar değil kendi fikrinde olmayan diğer tüm ilim adamlarını benimsemediğini ifade etmektedir. Burada ez-Zehebî'nin veya İbn Kesir'in çağırdıkları yolun Allah ve Rasulünün yolu olmadığını söylemek, tekfirci söylem tarzlarıyla insanları nasıl ikna etmeye çalıştıklarını ortaya koyması açısından dikkat çekicidir.

⁶⁹ Muhammed b. Abdülvehhâb, *Tevhid II*, s. 23, 59-64.

⁷⁰ Esther Peskes, "18. Asırda Tasavvuf ve Vehhâbilik", çev. Mehmet Çelenk, *UÜİFD*, Bursa 2003, sy. 2, XII, s. 419.

⁷¹ Bkz. Hüseyin Hilmi Işık, *Vehhâbiye Nasihat*, İstanbul: 1971.

⁷² Esther Peskes, a.g.m., s. 428.

⁷³ Esther Peskes, a.g.m., s. 420.

Tasavvuf insanlara önce kendini sonra Rabbini tanıma yolunu gösteren bir ilim olarak belirtilmektedir.⁷⁴ Herkesin vicdanından kopan sese uyması ve düşüncesinde serbest olması kadar tabîi bir hal düşünülemez. Fakat kişinin başkasını kendine tâbi kılmaya ve duygularını genel bir yol gibi halka kabul ettirmek davasını gütmeye hakkı olmamalıdır. Zira tasavvuf, şahsın özel hayatı ile ilgilidir, herkesin yaşadığı bir hal değildir, yani psikolojiktir. Her ne kadar tasavvuf toplumda yer bulması açısından sosyolojik olsa da ferdin iç dünyası ile gerçekleşen bir durumdur. Zira tasavvufta ilerleme ancak şahsi kabiliyetlere göre değişir.⁷⁵

Tasavvuf'ta farklı özelliklerin ortaya çıkması biraz da mürşit ve müntesiplerinin farklı karakter yapısından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla çeşitli zamanlarda bazı fertlerin eksiklik ve kusurunun faturasını tasavvufun geneline mal etmek haksızlık olur. Bununla beraber tasavvuf şahsidir, hayatın gayesi ise yükselme, milletin ve memleketin refahına yarayacak bilgilere ulaşmaktır.

Muhammed b. Abdülvehhâb'ın tasavvuf ilmini İslamî literatürün dışında değerlendirmiştir.⁷⁶ Bir ilmin İslamî kaynaklı olup olmadığını incelemek istediğimizde onun ismine, içeriğine ve kaynaklarına bakmamız yeterli olur. Tasavvuf ismi kelime olarak ashab-ı suffenin "suffe" sinden, "saffet" ten ve "suf" kelimelerinin kökünden geldiği kabul edilir ki bunların tamamı İslamî terimlerdir.⁷⁷ Ayrıca tasavvuf, eğitim ve bilgi olarak düşündüğümüzde bir yaşama biçimidir. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen zikir lafzı ve bu konudaki emirler; *Nefsini* tezkiye edenin kurtulacağını *haber veren ayet*, kalb-i selim ve rabbanilik konusundaki ilahi emirler bu ilmin Kur' an asıllı olduğunu belirtmektedir.

Muhammed b. Abdülvehhâb, tasavvuf ve tarikatları bid'at olarak değerlendirmektedir. Velilerin hayatta iken veya ölümlerinden sonra ziyaret edilip, himmet ve yardım istenmesinin sapıklık, şirk ve küfür olduğunu ileri sürmüştür.⁷⁸ Ayrıca Allah'tan başkasına dua edip yardım istemekten daha büyük bir dalâletin olmadığını söyleyerek sâlih kimse-

⁷⁴ Kadir Özköse, *Tasavvuf ve Gönül Eğitimi*, Ankara: Nasihat Yay., 2008, s. 165.

⁷⁵ Muhammed Hamidullah, *İslama Giriş*, İstanbul: Beyan Yay., 1986, s. 125.

⁷⁶ İbn Abdülvehhâb, *Mecmuatü't-tevhîd en-Necdiyye*, tsh. M. Reşid Rıza, Riyad 1999, s. 48.

⁷⁷ Ebû Nasr et-Tûsî, *el-Lüma*, trc. H. Kamil Yılmaz, İstanbul: Altınoluk Yay., 1996, s. 448.

⁷⁸ Muhammed b. Abdülvehhâb, *Kitâbü't-tevhîd*, Suudi Arabistan: 1998, s. 31-33; Muhammed b. Abdülvehhâb, *Mecmuatü't-tevhîd en-Necdiyye*, s. 48, 50, 97, 160; Ayrıca bkz. Neşet Çağatay, *İA*, "Vehhâbilik" XIII, 264; Ecer, *a.g.e.* s., 77; Fıçlalı, *a.g.e.*, s. 116.

lerden yardım istemeyi ve tevessülü puta tapmak olarak değerlendirmişlerdir.⁷⁹ Mutasavvıfların hayatlarını ve eserlerini dikkate aldığımızda Muhammed b. Abdülvehhâb'ın, tasavvuf hakkında ileri sürdüğü iddiaların tamamına katılmak mümkün değildir. Elbette Muhammed b. Abdülvehhâb'ın da belirttiği gibi İslâm'ın dışında bir uygulama şekli ile Allah'ı bırakıp salih kişilerden yardım dilemek tevhide aykırıdır. Fakat tasavvufçular "Yardım istemek" anlamındaki "istiâne", "istiğâse", "istimdâd" ve "tevessül" gibi kavramları incelerken, bazı ayet⁸⁰ ve hadislerden⁸¹ hareketle bunların caiz olduklarını ifade etmişlerdir. Hatta bir takım şartlar çerçevesinde yapılabileceğini ifade etmişlerdir. Mesela kendisinden bir şey istenilen zatın Allah olduğu ve Allah dilerse o kişiye istediğini vereceğine inanmışlardır. Şayet vesile edilen şahsın kendisine bir varlık izafe edilir ve ondan istenilirse bu doğru değildir.⁸² Ayrıca tevessülde bulunan salih kişiler, Allah'ın kulları değil de Allah'ın ortak ve yardımcıları olarak görülüyor ise elbette Muhammed b. Abdülvehhâb'ın da belirttiği gibi bu durum tevhide aykırı olmuş olur.

Ayrıca dinde olmayan bir şeyi sonradan ortaya atıp bunu hakikat gibi gösterip ve bununla Allah'a ibadeti kastetme olarak ifade edilen bid'at çoğunlukla iki kısımda ele alınmıştır. Mesela Bağdâdî (ö. 429/1037-38), bid'atı küfre götüren ve küfre götürmeyen olarak iki kısma ayırır ve şu örnekleri verir. İnamların tanrılıklarına inanan Hattâbiyye, kızların kızlarıyla veya oğullarının kızları ile evlenmeyi uygun gören Hâricilerin Meymûniyye fırkalarının bu bid'atleri küfürdür. Ancak Mu'tezile'nin kelâmullah'ın mahlûk olduğu görüşünde olmaları ise, küfre götürmeyen bir bid'attir.⁸³ Muhammed b. Abdülvehhâb'ın insanların yaptıkları fiillerde bilinçli mi bilinçsiz mi veya hangi niyet ve gaye ile yaptıklarına bakmadan, bütüncül davrandığını, dolayısıyla tamamını küfre götüren bid'at olarak değerlendirdiğini söyleyebiliriz.

Son tahlilde Muhammed b. Abdülvehhâb, sûfi ve Müslümanların ibadet niyetiyle yaptıkları uygulamalar ile dini bilgidен mahrum olarak halkın yaptığı yanlış uygulamalar (küfre götüren bid'at) arasında katego-

⁷⁹ Muhammed b. Abdülvehhâb, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 31-33.

⁸⁰ Bkz. Mâide 5/35, İsrâ 17/56, 57.

⁸¹ Bkz. Buhari, "İstiska", 3 "İcâre", 12.

⁸² Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma*, s. 322.

⁸³ Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark beyne'l-fırak)*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara: TDV Yay., 1991, s. 14.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

rik bir ayırım yapmadan bütün uygulamalara küfür damgasını vurmuştur. Hâlbuki gerçek tasavvuf, âyet ve hadislerde ifadesini bulan,⁸⁴ Hz. Peygamber (s.a.v.) devrinde yaşanan, İslâm'ın özü ve ruhu olarak ifade edilmektedir.⁸⁵

D. Tevhid Anlayışının Tezahürü: Ameli Tevhid

Tevhid, ilk başlığımızda da açıkladığımız gibi; Allah'ın zâtında, sıfatlarında, isimlerinde ve fiillerinde tek olduğunu kabul edip, eşi ve benzeri olmadığına iman emektir.⁸⁶ İman ise Ehl-i Sünnet kelimacıları tarafından, "Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Allah tarafından getirdiği kesin olarak bilinen hususların tamamını kalp ile tasdik dil ile ikrar etmek"⁸⁷ şeklinde açıklanmıştır. Ebû Hanife, "*imân edip sâlih amel işleyenler...*"⁸⁸ "*Kim Allah'a iman eder ve sâlih amel işlerse...*"⁸⁹ gibi âyetlerden hareketle; "amel işleyen tasdiki kaybetmiş olmaz, amel olmadan da tasdik mevcuttur" diyerek imanı amelden ayrı tutmuş ve ameldeki bir eksikliğin veya işlenen bir günahın Müslüman'ı "imânsız" bırakmayacağını ifade etmiştir.⁹⁰ İmam Mâtürîdî ve İmam Eş'arî'nin yanı sıra onları takip eden Ehl-i Sünnet kelimacıları, imânın kalben olması gerektiğinde ittifak etmişlerdir.⁹¹ Ayetlerdeki "*âmenû*" (iman ettiler) lafzının "*saddekû*" (tasdik ettiler) şeklinde anlaşıldığını söyleyen Mâtürîdî, dinin (iman), kalpteki itikattan teşekkül ettiğini, zorlama esnasında kaybolmayacak şeyin kalpteki din (iman) olduğunu ve buna hiç kimsenin tesir edemeyeceğini belirtmiştir.⁹²

Muhammed b. Abdülvehhâb ise tevhidi üç kısma ayırıp bunlardan ulûhiyette tevhidin "ibadette Allah'ı bir kabul etmek" olduğunu ifade eder.⁹³ Tevhidin en büyük farz olduğuna dikkat çekerek diğer farzlardan birini terk eden nasıl küfre gidiyorsa tevhidi inkâr eden de küfre gitmiştir

⁸⁴ Kelabâzî, Ebû Bekir Muhammed, *et-Taâruf li-mezheb-i ehli't-tasavvuf*, Kahire 1992, s. 30.

⁸⁵ Hasan Gümüüşoğlu, "Ehl-i Sünnet, Şia ve Vehhâbilik Arasındaki İnanç Farklılıklarının Sosyal Barış Açısından Değerlendirilmesi", *Hikmet Yurdu Dergisi*, 2011, sy. 8, IV/152.

⁸⁶ İbn Manzûr, *a.g.e.*, III, 450.

⁸⁷ Neseî, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Tabsiratu'l-edille fi usûli'd-dîn*, nşr. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün, Ankara: TDV Yay., 2004, I, 38.

⁸⁸ el-Bakara 2/ 25.

⁸⁹ et-Teğâbûn 64/9.

⁹⁰ İmam-ı Âzam, *Risâle ilâ Osman el-Bettî*, nşr. Mustafa Öz, İstanbul: İFAV Yay., 1992, s. 81.

⁹¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 377.

⁹² Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 377.

⁹³ Muhammed b. Abdülvehhâb, *Keşfu'ş-şubehât*, s. 3.

demektedir.⁹⁴ Bu fikirlerini desteklemek için hem *Kitâbü't-tevhid*'te hem de *Keşfu's-şubehât*'ta birçok ayet sıralamaktadır. Bu ayetlerden bazıları şöyledir: "Allah, kendisine ortak koşulmasını asla başışlamaz; bundan başkasını, (günahları) dilediği kimse için başışlar. Allah'a ortak koşan kimse büyük bir günah (ile) iftira etmiş olur."⁹⁵ "Ve (bana) hanîf (Allah'ın birliğini tanıyıcı) olarak yüzünü dine çevir; sakın müşriklerden olma, diye (emredildi). "Allah'ı bırakıp da sana fayda veya zarar vermeyecek şeylere tapma. Eğer bunu yaparsan, o takdirde sen mutlaka zalimlerden olursun."⁹⁶ "Eğer Allah sana bir zarar dokundurursa, onu yine O'ndan başka giderecek yoktur. Eğer sana bir hayır dilerse, O'nun keremini geri çevirecek de yoktur. O, hayrını kullarından dilediğine eriştirir. Ve O başışlayandır, esirgeyendir."⁹⁷ Muhammed b. Abdülvehhâb, bir kişinin "*Lailaheillellah*"ı telaffuz etmesini onun kanı ve malı için yeterli bir koruyucu olarak görmemektedir. Allah'ın bir olduğunu kabul etmesinden sonra amelle de göstermesi gerekir yoksa o kişi Müslüman sayılmaz.⁹⁸

İlk başışığımızda da belirttiğimiz gibi tevhidin tefrikaya dönüştürülmesindeki en büyük etkenlerden birisi de şüphesiz tevhidin, ameli tevhid olarak ele alınmasıdır. Ona göre Allah'ın farz kıldığı şeyleri tembellikle veya inkâr için terk eden kimse kâfirdir. Mal ve kanları helaldir.⁹⁹ Amel-iman ilişkisi böyle değerlendirildiği için Allah'ın emirlerinden birini yerine getirmeyip günah işleyen bir kimse dinden çıkmış olarak değerlendirilir. Dolayısıyla mal ve canlarının kendileri için helal olduğunu savunmuşlardır.¹⁰⁰ Mesela Muhammed b. Abdülvehhâb'a göre beş vakit namazı cemaatle kılmak farzdır. Namazın farzietini kabul eden kişi sebepsiz olarak üç defa tek başına namaz kıldığında uyarılır yine devam ederse cezalandırılır.¹⁰¹ Ehl-i Sünnet ulemasının uygulamasına baktığımızda iman ile ameli birbirinden ayırmışlar ve günahından dolayı Müslüman'ı küfre nispet etmemişlerdir.

⁹⁴ Muhammed b. Abdülvehhâb, *Keşfu's-şubehât*, s. 15-31.

⁹⁵ Nisa 4/48.

⁹⁶ Yûnus 10/106.

⁹⁷ Yunus 10/105-107.

⁹⁸ Muhammed b. Abdülvehhâb, *Keşfu's-şubehât*, s. 40-43.

⁹⁹ Muhammed b. Abdülvehhâb, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 9-11.

¹⁰⁰ Muhammed b. Abdülvehhâb, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 9-11; Cevdet Paşa; *Tarih-i Cevdet*, V, 347.

¹⁰¹ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, V, 347.

Bazı Vehhâbî bilginlerinin şirke giren, tevhitte ayrılan ve faziletlerden uzaklaşanlarla mücadele eden Hz. Muhammed (s.a.v.) ile Muhammed b. Abdülvehhâb'ın çağları arasında benzerlik kurduklarını yukarıda belirttik. Yine her ikisinin de insanları düştükleri felaketten kurtarmak için mücadele ettiklerini vurgulamışlardır.¹⁰² *Muhammed b. Abdülvehhâb, kendisinin savunduğu fikirleri kabul etmeyenleri kılıçla yola getirmenin gerektiği üzerinde durmuştur. İnsanların kabir ziyaretleri ile beraber tevhibi bozduklarını belirterek bu durumdaki insanların şirke düştüğünü savunmuştur. Şirke düşen müşriklerin de kanlarının ve mallarının da müvahhidlere helal olduğunu kabul etmiştir.*¹⁰³ Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ise bu şekilde muamelede bulunmadığı aşikâr olup Kur'ân'daki "Haram aylar çıkınca müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün; onları yakalayın, onları hapsedin ve onları her gözetleme yerinde oturup bekleyin. Eğer tevbe eder, namazı dosdoğru kılar, zekâtı da verirse artık yollarını serbest bırakın. Allah esirgeyendir"¹⁰⁴ ayetine de aykırı bir davranış olarak değerlendirilebilir. Çünkü namazını kılan ve zekâtını veren istisna edilmiştir. Cemaatle kılmayan şekilde bir ibare bulunmamaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de tevhidin emredildiği ayetlerden bazıları şöyledir: "Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan rabbinize kulluk edin."¹⁰⁵ "Allah'a ibadet edin, O'na hiçbir şey ortak koşmayın."¹⁰⁶ "Rabbim yalnız kendisine ibadet etmenizi ve ana babaya ihsanda bulunmanızı emretmiştir."¹⁰⁷ "Şüphesiz ben Allah'ım, Ben'den başka ilah yoktur, bana kulluk et..."¹⁰⁸ "(Ey Muhammed! s.a.s.) Bil ki, Allah'tan başka ilah yoktur..."¹⁰⁹

Buraya aldığımız ve daha birçok ayette Allah'ın mutlak bir emirle kullarına tevhibi emrettiği açıktır. Şüphesiz bu ayetler ışığında bakıldığında; Allah'ın bizlerden istediği kulluk tarzı, tevhidin tasdik mahalli olan kalp ile uygulama alanı olan diğer organların beraberliğiyle gerçekleşir. Gerçek anlamda iman edip de imanlarını şirke bulaştırmayanlar¹¹⁰ yaratılanla yaratılan arasındaki dengeyi muhafaza etmesini bilen kimse-

¹⁰² el-Useymin, *Şerhu keşfi's-şubehât*, s. 21.

¹⁰³ Muhammed b. Abdülvehhâb, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 45-46; Cevdet Paşa; *a.g.e.*, VII, 283.

¹⁰⁴ Tevbe 9/5.

¹⁰⁵ Bakara 2/21.

¹⁰⁶ Nisâ 4/36.

¹⁰⁷ İsrâ 17/23.

¹⁰⁸ Tâhâ 20/14.

¹⁰⁹ Muhammed 47/19.

¹¹⁰ Enâm 6/82.

lerdir. Bu bağlamda Muhammed b. Abdülvehhâb'ın savunduğu; “tevhidin amelle gerçekleşmesi düşüncesi” önemlidir. Fakat ameldeki eksiklikten dolayı küfre veya şirke gidilmeyeceği ancak kalpteki inancın eksikliğinin tevhide engel olduğunu, Gazâlî (ö. 505/1111)'nin de bazı ayetlerde geçen “tezkiye”¹¹¹ kavramına yaptığı yorumdan çıkarmak mümkündür. Zira Gazâlî “arınma” anlamındaki “tezkiyeyi” insanın ilâhi bakışa mahal olan kalbini, tevhidi bozucu amel ve hallerden temizlemesi şeklinde açıklar.¹¹² Yani inanılan hususların amele aktarılması son derece önemli olmakla beraber asıl olan kalpte yanlış inanışın olmamasıdır. Dolayısıyla bu gibi incelikleri bilmeyen veya bundan mahrum olan halkın cehalet ve tembellikleri ile bilinçli bir şekilde yapılan yanlışlıklar birbirinden ayrı değerlendiriliyor. Zira Peygamberimiz, câhiliye döneminin inançlarından İslâm'a uygun olana dokunmamış, İslâm'ın temel inanç esaslarıyla çatışan ve tezat teşkil eden hususiyetlerin giderilmesine çalışmıştır.

Ancak Muhammed b. Abdülvehhâb, “Allah'ın kullarına emrettiği ameli tevhid, rububiyet tevhidini içine alan ulûhiyet tevhididir” diyor.¹¹³ Ayrıca, Muhammed b. Abdülvehhâb'a göre tevhidin gereği şirk özelliğinde olan bidatlerle mücadeledir. Ona göre tevhid; namaz, zekât, oruç ve haddan çok daha önemli bir farz olarak kalple, lisanla ve amelle olur. Bunlardan biri eksik olursa insan Müslüman olmaz.¹¹⁴ Yani kulların Allah'a ibadet etmeleri tevhidin tamamlayıcı bir unsuru olarak kabul edilmiştir.

Muhammed b. Abdülvehhâb, şefaât, tevessül, adak, kurban, salih kimselere dua, istiğâse, kabir ziyaretleri gibi meseleleri tevhid kapsamında ele alıp değerlendirmekte, bunları ibadet olarak algılayıp Allah'tan başkasına yapılmalarını tevhide aykırı olarak görmektedir.¹¹⁵ Ona göre “bütün peygamberlerin asıl gönderiliş amacı, tevhidin hakikatini yerleştirmek ve insanları Allah'tan başka tâğutlara ibadet etmekten sakındırmaktır. Peygamberler bunun için gönderilmiş olduğuna göre, tevhid bütün meselelerin aslıdır, dinin özüdür.”¹¹⁶

¹¹¹ Şems 91/9-10.

¹¹² Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *el-Erbâîn fi usûli'd-dîn*, Beyrut: 1988, s. 78.

¹¹³ Bkz. Muhammed b. Abdülvehhâb, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 14; *Keşfu's-şubehât*, s. 3.

¹¹⁴ Muhammed b. Abdülvehhâb, *Keşfu's-şubehât*, s. 17, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 11-13.

¹¹⁵ Muhammed b. Abdülvehhâb, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 45-46.

¹¹⁶ Muhammed b. Abdülvehhâb, *Keşfu's-şubehât*, s. 18.

Tarihte itikadı zayıf olan ve bu nedenle de halk arasında evliyâ, ermiş ve sâlih insan olarak tanımlanan bazı kabirlere aşırı bir ihtiram sonucu oluşan durumun Kur'ân tarafından uyarıldığına¹¹⁷ şahit olmaktadır. Bu nedenle, Hz. Muhammed (s.a.s.), peygamberlerinin mezarlarını mescid edinen Yahudi ve Hıristiyanlara Allah'ın lânetini dilemiş,¹¹⁸ peygambere dahi sevginin ölçülü tutulmasına ve tevhidin dışına çıkılmaması gerektiğine dikkat çekmiştir. Bundan dolayı Hz. Peygamber'in, kabir ziyaretinde ibret almanın dışına çıkıp, kabirlerin kireçlenmesini ve üzerine bina yapılarak mezarların bir tapınak haline getirilmesini yasakladığı da bilinmektedir.¹¹⁹ Yine, kabirlerde işlenen çirkin adetlerden ümmetini sakındırmış ve "*Hıristiyan Habeşliler içlerinden salih bir kişi öldümü onun kabri üzerine bir mescid inşa ederek, içine de o zatın resimlerini yaptılar. Kıyamet gününde yaratıkların en şerlileri onlardır*"¹²⁰ buyurarak, şirke düşme endişesinden dolayı, mezarların üzerine bina yapımının câiz olmadığını göstermişlerdir.

Bu bağlamda kabirleri tapınılacak hale getirmek elbette Muhammed b. Abdülvehhâb'ın da belirttiği gibi İslâm'ın dışında bir uygulama şeklidir. Ancak kabir ziyaretleriyle hissedilen duygu ve ziyaret edene ahireti hatırlatmasına¹²¹ katkısı vb. hususlar şirk olarak değerlendirilmemelidir. Bu konuda o kadar ileri gidilmiştir ki günümüzde bile vehhâbî ismi anıldığında ilk olarak kabirleri yıkan bir ekol akla gelmektedir.

Yukarıda belirttiğimiz ayetlerden ve "*Kim "la ilahe illellah" der ve Allah'tan başka tapılanları reddederse, malı ve kanı haram olur. Onun hesabı Allah'a aittir*"¹²² hadisinden hareketle; tevhid/iman¹²³ Allah'ın bir olduğuna inanmak ve bunu ikrar etmektir.¹²⁴ Muhammed b. Abdülvehhâb ise ameli, tevhidin/imanın olmazsa olmaz bir şartı olarak ele alması yukarı-

¹¹⁷ Ankebut 29/25; Enâm 6/74.

¹¹⁸ Bkz. Buhari, "Salât", 48, "Cenâiz", 96, "Enbiya", 50; Müslim, "Mesâcid", 19-23.

¹¹⁹ Buhari, "Salât", 48.

¹²⁰ Buhari, "Salaât", 48; Ebû Davud, "Cenâiz", 68.

¹²¹ Bu konuda peygamberimiz "*Kabirleri ziyaret ediniz, çünkü kabirleri ziyaret, size ahreti hatırlatır.*" buyurmaktadır. (İbn Mâce, "Cenâiz", 47.)

¹²² Müslim, "İman", 23.

¹²³ Bizim, burada tevhid ve imanı beraber almamızın sebebi Muhammed b. Abdülvehhâb'ın her ikisi için de amel etmeyi şart olarak kabul etmesindedir.

¹²⁴ Ehl-i Sünnet ekolünün de benimsediği tevhid de budur. Bkz. Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhid*, s. 377, 380; Neseî, Ebu'l Muîn, *Tabsîratu'l-edille fi usûli'd-dîn*, I, 38-39; Ömer Aydın, *Kur'ân'da İman-Amel İlişkisi*, s. 95-99.

daki ayet ve hadislere uygun olmadığını göstermektedir. Son tahlilde ameli zayıf olan ehl-i imanun imansızlıkla vasıflanması Kur'ân'a aykırı olduğu söylenebilir.

Sonuç

Muhammed b. Abdülvehhâb, tevhidi; şirk ve küfür kavramlarının kapsamını genişletip kendi düşüncelerinde olmayanları tekfir etme, Müslümanların menfaatine olan birçok yeniliğe karşı çıkıp bid'at olarak nitelendirme şeklinde dar kalıplarla izah etmiştir. Aksine tevhid inancı, İslâm'ın vazgeçilmez bir şartı olup İslâm tarihi boyunca Allah'ın birliğinin idrak edilmesi ve bu idrakin de insanların birlik ve beraberliklerine vesile olması gibi daha geniş manalar taşımaktadır. Yaptığımız bu araştırma neticesinde tevhid inancı, Muhammed b. Abdülvehhâb zamanına kadar onun anladığı ve yorumladığı manadan farklı yorumlanmıştır. Ferdin hem inanç hayatında ve hem de düşünce dünyasında istenen yapıyı oluşturan tevhid, itikadi alanda dengeli toplumların varlığının da ilk şartı olarak görünmektedir. Hayatın her alanında tevhide dayalı bir bakış açısının net olarak belirmediği zihni yapıda ikilem ve parçalanmalar meydana gelir. Diğer bir ifade ile tevhidin topluma yansıtılmaması, insanın Allah'a kendisine ve kader birliği ettiği halkına yabancılaşmasını beraberinde getirir. Bütün bunlar gösteriyor ki tevhid uğruna tefrikalara gitmek öncelikle İslâm inancına uyan bir metod değildir.

İslâm tarihinde her şeyi aklın ışığı altında değerlendirip, aklın kabul ettiğini kabul, ret ettiğini de ret ve diğer delilleri kabul etmemek ne kadar eleştirilmiş ise akla hiç yer vermemek de o kadar eleştirilmiştir. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın dinde akla yüklediği fonksiyona bakıldığında daha çok pasifize edilmiş bir akıl olması kanaatimizce eleştirilmesine kapı aralamıştır. Kabirlerden medet ummak etrafında Muhammed b. Abdülvehhâb'ın görüşleri insanları hurafelerden ve tefrikalardan uzaklaştırıcı bir mahiyet ifade ettiği halde onun akla kıymet vermemek hususundaki görüşleri diğer görüşleriyle tezat arz etmektedir. Yine, taklidi reddedip ictihadı savunmasına rağmen, kendi fikrinde olmayanları tekfir edip zor kullanması ve bu yolda şiddete başvurması Muhammed b. Abdülvehhâb'ın en çok eleştirildikleri konular arasında yer almaktadır.

Muhammed b. Abdülvehhâb, sûfi ve Müslümanların ibadet niyetiyle yaptıkları uygulamalar ile dini bilgiden mahrum olarak halkın yaptığı yanlış uygulamalar arasında küfre götüren ve küfre götürmeyen

bid'at şeklinde kategorik bir ayırım yapmadan bütün uygulamalara küfür damgasını vurması onun eleştirilmesine sebep olan diğer bir noktadır. Yine onun tevhidi, ameli tevhid veya imanı, ameli iman olarak değerlendirmesi, ameli yönden eksikliği olan birçok müslümanın tekfir edilmesine kapı aralaması, Muhammed b. Abdülvehhâb'ın uygulamasının cumhurun uygulamasına tezat arz ettiğini göstermektedir.

Kabirleri tapınılacak hale getirmek elbette Muhammed b. Abdülvehhâb'ın da belirttiği gibi İslâm'ın dışında bir uygulama şeklidir. Ancak kabir ziyaretleriyle hissedilen duygu ve ziyaret edene ahireti hatırlatmasına katkısı vb. hususlar şirk olarak değerlendirilmemelidir. Bu konuda o kadar ileri gidilmiştir ki günümüzde bile Vehhâbî ismi anıldığında ilk olarak kabirleri yıkan bir ekol akla gelmektedir.

Kaynakça

- Attâr, Ahmed Abdulgafur, *Muhammed b. Abdülvehhâb*, Beyrut: 1387/1867.
- Ebû Tâmi, Ahmed b. Mucir b. Muhammed, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdülvehhab akidetuhu's-Selefiyye ve da'vetuhu'l-islahiyye ve senau'l-ulemâi aleyh*, Mekke: 1395.
- Akyol, Taha, *Hariciler ve Hizbullah*, İstanbul: Doğan Kitap, 2000.
- Akın, Murat, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: 2013.
- Altıntaş, Ramazan, "İslâm Düşüncesinde Tevhid ve Tefrika", *CÜİFD*, sy.1, Sivas 1996, s. 111-121.
- Aydın, Ömer, *Kur'ân'da İman-Amel İlişkisi*, İstanbul: İşaret Yay., 2007.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (el-Fark beyne'l-fırak), çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: TDV Yay., 1991.
- Beyazizâde, Ahmed Efendi, *İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin İtikâdi Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi, İstanbul: İFAV Yay., 2000.
- Bilmen, Ö. Nasuhi, *Kelam Dersleri*, İstanbul: 1342.
- Büyükkara, Mehmet Ali, *Suudi Arabistan ve Vehhâbîlik*, İstanbul: Rağbet Yay., 2004.
- Cevdet Paşa, Ahmet, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul: Dersaadet, Matbaa-i Osmânî, 1278, (XII Cilt).
- Cürcânî, Seyyîd Şerîf Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, Beyrut: 1996.
- Ecer, A. Vehbi, *Osmanlı Türk Tarihinde Vehhâbî Hareketi* (Doktora Tezi), Ankara: 1976.
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: İFAV Yay., 1990.

- el-Kelabâzî, Ebû Bekir Muhammed, *et-Taâruf li-mezheb-i ehli't-tasavvuf*, Kahire: 1992.
- el-Useymin, Abdullah Salih, *eş-Şeyh Muhammed b. Abdülvehhâb hayatuhû ve fikruh*, Riyad: 1992.
- et-Tûsî, Ebû Nasr Serrâc, *el-Lüma*, trc. H. Kamil Yılmaz, İstanbul: Altınoluk Yay., 1996.
- Emin Said, *Siretu'l-imami's-Şeyh Muhammed b. Abdülvehhâb*, Beyrut: 1382.
- Esther Peskes, "18. Asırda Tasavvuf ve Vehhâbilik", çev. Mehmet Çelenk, *UÜİFD*, Bursa 2003, sy. 2, XII, s. 413-429
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, İstanbul: Şa-to Yay., 2001.
- Gazâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *İlcâmü'l-avam an ilmi'l-Kelam*, Tah. Muhammed Mutasimbillah el-Bağdâdî, Beyrut: 1985.
-, *el-Erbaîn fi usûli'd-dîn*, Beyrut: 1988.
- Gölcük, Şerafeddin, Süleyman Toprak, *Kelâm*, Konya: Tekin Yay., 1998.
- Gümüsoğlu, Hasan, "Ehl-i Sünnet, Şia ve Vehhâbilik Arasındaki İnanç Farklılıklarının Sosyal Barış Açısından Değerlendirilmesi", *Hikmet Yurdu Dergisi*, 2011, sy. 8, IV/ s. 147-173.
- Hasan, Abdurrahman b., *Fethu'l-mecîd*, Kahire: 1377/1957.
- Hüseyin, Halefu's-Şeyh Haz'al, *Tarihu'l-cezirati'l-arabiyye fi asri Şeyh Muhammed b. Abdülvehhâb*, Beyrut: 1968.
- İbni Manzûr, Muhammed, *Lisan'ül-Arab*, Beyrut: 1970, III, 888.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin, *Mecmü'u fetava* (nşr. Abdurrahman b. Muhammed), Riyad: 1412/1991.
-, *Ziyaretü'l-kubur ve'l-istincad bi'l-makbur*, el-İdaretü'l-Amme li't-Tab'i ve't-Tercüme, Riyad: 1410.
-, *İktizau's-sirati'l-müstakim* (Sırat-ı Müstakim), çev. Salih Uçan, İstanbul: Pınar Yay., 1991, II, 378-379.
-, *Dua ve Tevhid*, Çev. Abdi Keskinsoy, İstanbul: Pınar Yay., 2006.
- İmam-ı Âzam, Risâle ilâ Osman el-Bettî, nşr. Mustafa Öz, İstanbul: İFAV Yay., 1992.
- Kara, Mustafa, *Tekkeler ve Zâviyeler*, İstanbul: Dergah Yay., 1990.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebu'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman, Kahire, 2009.
- Kestelî, Muslihuddin Mustafa, *Haşiyetü'l-Kestelî ala şerhi'l-akaid*, İstanbul: 2000.
- Kılavuz, Ahmet Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelam'a Giriş*, İstanbul: Ensar Yay., 1997.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur, *Kitâbü't-tevhid*, nşr. Fethullah Huleyf, Beyrut: 1970.
-, *Akaid Risalesi*, nşr. Y. Ziya Yörükan, İstanbul: 1959.
- Muhammed b. Salih el-Useymin, *Şerhu keşfi's-şubehât*, Kahire: 1426/2005.
- Muhammed b. Abdülvehhâb, *Mecmuatü't-tevhid en-Necdiyye*, tsh. ve tab. Muhammed Reşid Rıza, Riyad: 1999

-, *Keşfu's-şubehât*, Mekke: 1986.
-, *Kitâbü't-tevhîd*, Suudi Arabistan: 1998.
-, *Usûlü's-selâse*, Riyad: 1995.
-, *Tevhid II*, çev. Harun Ünal, İstanbul: Tevhid yay., 1996.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Tabsiratu'l-edille fi usûli'd-dîn*, nşr. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün, Ankara: TDV Yay., 2004.
- Osman el-Ûşî, *Şerhu'l-emali li Aliyi'l-Karii*, İstanbul 1999.
- Özervarlı, M. Sait, "Selefiyye", *DİA*, IIIVI, 399-402.
- Ömer Nesefî, *Metnu'l-Akaid*, İstanbul: 1999.
- Özköse, Kadir, *Tasavvuf ve Gönül Eğitimi*, Ankara: Nasihat Yay., 2008.
- Özler, Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, İstanbul: Rağbet Yay., 1995.
- Öz, Mustafa, "Muhammed b. Abdülvehhâb", *DİA*, XXX, 491-494.
- Pezdevî, Ebû Yusr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, ter. Şerafettin Gölcük, İstanbul: Kayıhan Yay., 1988.
- Sabri Paşa, Eyüb, *Tarih-i Vehhâbiyan* (Vehhâbiler Tarihi), İstanbul: Bedir Yayınları, 1992.
- Subhî, Ahmed Mahmûd, *fi İlmi'l-Kelâm dirasetü felsefiyyetü li arai'l-fıraki'l-İslâmiyyeti fi usûli'd-dîn*, Beyrut: 1985.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelam'a Giriş*, İstanbul: Damla Yay., 1996.
- Yıldız, Harun, *Din, Siyaset ve İdeoloji*, Samsun: Sidre Yay., 1999.
- Yörükân, Yusuf Ziya, "Vehhâbilik", *AÜİFD*, Ankara 1953, s. 51-59.